

אתר דעת * לימודים * גיליון 19 * תשפ"ג * 2022/23

רבי אלעזר והאיש המכוער

קריאה פסיכולוגית וחינוכית בסיפור אגדה

רפי ועקנין

ר' אלעזר והמכוער (תענית כ"א-ע"ב)
מעשה שבא רבי אלעזר ברבי שמעון ממגדל גדור מבית רבו,
והיה רכוב על חמור ומטייל על שפת נהר, ושמח שמחה גדולה,
והייתה דעתו גסה עליו מפני שלמד תורה הרבה.
נזדמן לו אדם אחד שהיה מכוער ביותר.
אמר לו: שלום עליך רבי! ולא החזיר לו.
אמר לו: ריקה, כמה מכוער אותו האיש! שמא כל בני עירך מכוערין כמותך?
אמר לו: איני יודע, אלא לך ואמור לאומן שעשאני כמה מכוער כלי זה שעשית.
כיון שידע בעצמו שחטא ירד מן החמור ונשתטח לפניו,
ואמר לו: נענית לך, מחול לי!
אמר לו: איני מוחל לך עד שתלך לאומן שעשאני
ואמור לו כמה מכוער כלי זה שעשית.
היה מטייל אחריו עד שהגיע לעירו.
יצאו בני עירו לקראתו, והיו אומרים לו:
שלום עליך רבי רבי, מורי מורי!
אמר להם: למי אתם קורין רבי רבי?
אמרו לו: לזה שמטייל אחרך.
אמר להם: אם זה רבי - אל ירבו כמותו בישראל.
אמרו לו: מפני מה? - אמר להם: כך וכך עשה לי.
אמרו לו: אף על פי כן, מחול לו, שאדם גדול בתורה הוא.
אמר להם: בשבילכם הריני מוחל לו, ובלבד שלא יהא רגיל לעשות כן.

מיד נכנס רבי אלעזר בן רבי שמעון ודרש:

לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז.

[א]

הסיפור פותח בשלושה דברים שעשה ר' אלעזר: למד תורה הרבה, היה רכוב על החמור וטייל על שפת הנהר, דברים אלו שמחו את לבו והגיסו את דעתו. בניגוד חריף לכל זאת, מסופר על מפגשו עם אדם אחד שנזדמן לו באותה שעה, "שהיה מכוער ביותר". אותו אדם אינו מוצג בשמו אלא בתיאור מראהו החיצוני, משום שזה כל מה שראה בו ר' אלעזר. הוא התייחס אל חיצוניותו של האיש כמעידה על פנימיותו, והסיק מהכיעור החיצוני על הכיעור הפנימי. אולם למרבה האירוניה, כיעורו של ר' אלעזר עצמו הוא שנגלה באותה שעה, שפנימיותו לא תאמה את חיצוניותו, ומבעד להדרו החיצוני נגלה כיעורו הפנימי.

האיש, שלא הכיר את ר' אלעזר, הבחין בו, על פי חיצוניותו, שהוא חכם. כלומר, גם הוא הסיק מחיצוניותו של אדם על פנימיותו – מהדרו החיצוני על הדרו הפנימי, ובירכו בדרך כבוד: "שלום עליך רבי!" אולם ר' אלעזר, ממרום מושבו על החמור וממרום דעתו הגסה, לא זו בלבד שלא החזיר לו שלום, אלא אף הטיח בו דברים פוגעניים: "ריקה (=כלי ריק מחוכמה), כמה מכוער אותו האיש (=אתה)"!¹ בשלושה דברים חטא ר' אלעזר כלפי אותו האיש; לא השיב על ברכתו, העליבו על כיעורו – דבר שאינו בשליטתו ואין הוא אחראי לו, ועל חוכמתו – דבר שר' אלעזר לא יכל לדעת עליו מאומה. יושם לב שהפנייה אל הזולת בגוף שלישי הנעשית, בדרך כלל, מטעמי כבוד, כאן מגמתה הפוכה; פנייה מתנשאת ומעליבה.²

[ב]

בתגובה, האיש המכוער, הפגוע, זה שכונה "ריקה", שיגר חץ שנון לעברו של ר' אלעזר, הכלי ה"מלא חוכמה", ואמר לו: "לך ואמור לאומן שעשאני: כמה מכוער כלי זה שעשית!" כלומר, לא עלי יש לך להלין, אלא על הבורא שיצר את התורה שלמדת הרבה, ואת הבריאה היפה שממנה נהנית בטיולך, הוא זה שבראני מכוער. הלא בדמותו של מי שאמר והיה העולם נבראתי, ואתה

¹ והלא משמו אמרו: "כשם שמצווה על אדם לומר דבר הנשמע – כך מצווה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע" (יבמות סה ע"ב).

² יושם לב, שכאשר המספר משתמש בביטוי מסוים במשמעות הפוכה מהמקובל, הוא מעצים את דברו – ביקורתו. כמו למשל הביטוי (בראשית נ"ט): "התחת א-להים אני" בפיו של יוסף אל אחיו, משמעותו הפוכה מזו של אותו ביטוי בפיו של יעקב אל רחל: "התחת א-להים אנכי" (ל,ב). היפוך המשמעות מעצים את הביקורת על יעקב אבינו על שחרה אפו ברחל.

נוהג בי מנהג ביזיון?³ אם את זה לא למדת, אז תורה אין בידך. "לך לאומן שעשאני" פירשו – שוב לבית מדרשך, ושנה את פירקך, כי "אם קרית – לא שנית, ואם שנית – לא שילשת, ואם שילשת – לא פירשו לך".⁴

למרבה האירוניה, דווקא הוא, המכוער והריקה, ידע להשיב תשובה של חוכמה שיש עימה עוקץ, וזו פקחה את עיניו של החכם. "כיוון שידע בעצמו שחטא", ירד מן החמור ומגבהות לבו – ממרומי מגדל הגאווה ממנו בא, אל נקודת שפל רוחנית ופיזית. שלוש ירידות ירד באותה שעה, ירידה אחר ירידה – "נשתטח לפניו", אמר לו: "נענית לך" (= "אני מתוודה שלא יפה דיברתי")⁵ ו"מחול לי". אך האיש, הנפגע, סרב למחול ור' אלעזר "היה מטייל אחריו". מה רב ההבדל בין טיול ראשון לטיול אחרון! הפעם אין זה טיול של אדם גאה ושמח, אלא של אדם מושפל ומלא צער.

[ג]

אנשי העיר יצאו לקראת רבם, שהוא בעיניהם "כלי מלא תורה", ובירכוהו באותה לשון בה בירך האיש את ר' אלעזר בתחילת הסיפור: "שלום עליך רבי רבי, מורי מורי! אמר להם: אם זה רבי, אל ירבו כמותו בישראל!" בני העיר המופתעים שאלו בפליאה: "מפני מה?" והאיש סיפר את סיפור עלבוננו: "כך וכך עשה לי", תוך שהוא משמיט פרט חשוב – שר' אלעזר הכיר בחטאו וביקש את סליחתו והוא, האיש, סירב לסלוח. ר' אלעזר, נהג באותה שעה כ"כלי ריק" – שמע את חרפתו ושתק, וגם לא תיקן את דבריו של האיש.⁶ אנשי העיר נחלצו לעזרת רבם והפצירו באיש: "אף על פי כן מחול לו, שאדם גדול בתורה הוא". האיש נענה לבקשתם באי רצון, ואמר להם תוך שהוא ממשיך להצליף בר' אלעזר: "בשבילכם הריני מוחל לו, ובלבד שלא יהא רגיל לעשות כן" – מחילה וקוץ בה – אמירה עוקצנית של זלזול לעיני כל. בכך הפוגע (ר' אלעזר) הפך לנפגע, והנפגע (האיש המכוער) הפך לפוגע. שוב מועמדים השניים בהנגדה זה לזה, לא הנגדה מעמדית כבראשונה, אלא הנגדה מוסרית. האיש המכוער הוכיח את ר' אלעזר בפני כל אנשי עירו – תוכחה גלויה, בעוד שר' אלעזר הוכיחו על ידי משל – תוכחה מסותרת השומרת על כבודו של האיש.

[ד]

³ על פי מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דבבבא פרשה יא (הורוויץ), עמ' 245: "ומה אם אבנים שאין בהן דעת לא לרעה ולא לטובה אמר הקב"ה לא תנהג בהן מנהג ביזיון, חברך שהוא בדמותו של מי שאמר והיה העולם דין הוא שלא תנהג בו מנהג ביזיון".

⁴ מועד קטן טז ע"ב.

⁵ מהרש"א תענית כ ע"א.

⁶ על ר' אלעזר ברבי שמעון דרשו חכמים את הפבוק: "אטם אזנו משמוע דמים" (ישיה לג:טו) – "דלא שמע בזילותא דצורבא מרבנן ושתיק" (מכות כד ע"א) וכאן שומע ר' אלעזר בזילותא של עצמו ושותק.

הסיפור נחתם בכניסתו של ר' אלעזר לבית המדרש ובאזכור שמו המלא – **רבי אלעזר ברבי שמעון**, כשם שנפתח ביציאתו מבית המדרש ובאזכור שמו המלא. נכנס לבית המדרש ולימד שם את הלקח שלמד ממה שקרה לו בין יציאה לכניסה. את דברו אמר בצורת משל: "לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז". באמצעות משל זה, הכניס ר' אלעזר את העולם החיצוני – על נופו ועל "כיעורו" אל תוככי בית המדרש והפכו לתורה – תורת חיים, שגם היא צריכה לימוד.⁷ כך נפלה **הגדר** שחצצה בין שני העולמות, אחר שקודם לכן נפל **המגדל**, כשר' אלעזר ירד מן החמור ונשתטח על הארץ. עתה נוכח ר' אלעזר לדעת, שעולם בית המדרש והעולם שחוצה לו, הן שתי הוויות חיים המתקיימות האחת בצד רעותה ויכולות להזין האחת את רעותה. כלומר, גם מה שנראה "מכוער" בעולם החיצוני יכול להפוך לתורה הנלמדת בין כותלי בית המדרש. זאת בתנאי שבאים אל המפגש הזה לא "ממגדל גדר"⁸ – לא ממרומי מגדל וללא גדר חוצצת.

אפשר, שמשלו של ר' אלעזר כוון לשני נמשלים. האחד – לו עצמו, שהיה ארז זקוף וגאה בראשיתו והפך לקנה רצוף ושפל באחריתו. והשני – לאיש המכוער, שבתחילה נהג כקנה רך ולבסוף נהג בגאווה כארז וסרב לכופ עצמו ולנדב מחילה לאדם שפגע בו – נהג כ"סרבן סליחה" ועל ידי כך עשה את ר' אלעזר לבן ערובה בידיו. על זאת אמר המשורר: "מה נאה המחילה בעת היכולת".⁹

[ה]

סיפורו של ר' אלעזר הוא סיפור מפגשו של כל תלמיד חכם עם העולם שמחוץ לכותלי בית המדרש. סכנות רבות רובצות לפתחו במפגש זה, והגדולה מכולן היא הסכנה של זחירות הדעת, שהרי הוא "למד תורה הרבה". תחושת הגאון וגובה הרוח יכולה להביאו לזלזל ואף לבוז לכל אדם שלא למד תורה כמוהו ולראותו כ"מכוער". זה מה שקרה לר' אלעזר בסיפורנו וזה מה שאירע לו גם בסיפור אחר¹⁰ – בצאתו עם אביו מן המערה בה שהו ולמדו תורה שנים עשרה שנים. גם שם המפגש עם העולם החיצוני היה קשה לו ולבסוף למד ממנו לימוד דומה לזה שלמד בסיפורנו. הנה הסיפור:

⁷ כמו שר' חנינא בן דוסא הביא את הערוד המת אל תוככי בית המדרש ועשה את אשר אירע לו לתורה הצריכה לימוד (ברכות לג ע"א).

⁸ כך בנוסח הסיפור שמביא יונה פרנקל. (סיפור האגדה-אחדות של תוכן וצורה, קובץ מחקרים, תל אביב 2001, עמ' 189-197).

⁹ ר' שלמה אבן גבירול, מבחר פנינים. מובא אצל רד"ק בפירושו לבראשית טז:ו.

¹⁰ שבת לג ע"ב.

נפקו [יצאו] (ר' שמעון ור' אלעזר בנו יצאו מן המערה), חזו אינשי דקא כרבי זרעי [ראו אנשים חורשים וזורעים]. אמר (=ר' אלעזר?): מניחין חיי עולם (=לימוד תורה) ועוסקים בחיי שעה (=פרנסה)?! כל מקום שנותנין עיניהן מיד נשרף. יצתה בת קול ואמרה להם: להחריב עולמי יצאתם? חיזרו למערכתכם! הדור אזול ואיתיבו תריסר ירחי שתא [חזרו והלכו וישבו שנים עשר חדש (במערה)]. אמרו: משפט רשעים בגיהנם שנים עשר חדש (=נתכפר לנו החטא). יצתה בת קול ואמרה: צאו ממערכתכם! יצאו. כל היכא דהוה מחי ר' אלעזר הוה מסי ר' שמעון [כל מקום שהיה מכה ר' אלעזר היה מרפא ר' שמעון]. אמר לו: בני, די לעולם אני ואתה (שעוסקים בתורה). בהדי פניא דמעלי שבתא חזו ההוא סבא דהוה נקיט תרי מדאני אסא, ורהיט בין השמשות. אמרו ליה: הני למה לך אמר להו: לכבוד שבת. (אמרו לו): ותיסגי לך בחד? (אמר להם): חד כנגד "זכור", וחד כנגד "שמור". אמר ליה לבריה: חזי כמה חביבין מצוות על ישראל. יתיב דעתייהו. [בערב שבת, בין השמשות, ראו זקן אחד שהיה מחזיק שני צורות הדסים ורץ. אמרו לו: אלה למה לך? אמר להם: לכבוד שבת. אמרו לו: ולא די לך בצרור אחד? ענה להם: אחד כנגד "זכור" (את יום השבת לקדשו) ואחד כנגד "שמור" (את יום השבת לקדשו). אמר לו לבנו: ראה כמה חביבין מצוות על ישראל. נתיישרה דעתם.¹¹

גם כאן היה קשה לתלמידי החכמים המפגש עם העולם החיצוני. אחר שהייה כה ממושכת בעולם שכולו תלמוד תורה, לא יכלו השניים לשאת אפשרות קיומם של חיים אחרים – "חיי שעה" – חיי מעשה.¹² ו"כל מקום שנותנין עיניהן – מיד נשרף", עד שבת קול נזפה בהם ואף הענישה אותם על כך. אבל כשיצאו בפעם השנייה,¹³ ולמדו להשקיף בעין טובה על עולם המעשה ועל העוסקים בחיי שעה – ראו "כמה חביבין מצוות על ישראל" – אז "נתיישרה

¹¹ שבת לג ע"ב.

¹² וזה מזכיר את המחלוקת הידועה בין רשב"י לר' ישמעאל: תנו רבנן: ואספת דגנך, - מה תלמוד לומר - לפי שנאמר: לא ימוש ספר התורה הזה מפיו, יכול דברים ככתבן? תלמוד לומר: ואספת דגנך - הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל; רבי שמעון בן יוחי אומר: אפשר אדם חורש בשעת חרישה, וזורע בשעת זריעה, וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורע בשעת הרוח, תורה מה תהא עליה? אלא: בזמן שישראל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר: ועמדו זרים ורעו צאנכם וגו'. ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: ואספת דגנך; ולא עוד, אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידן, שנאמר: ועבדת את אויבך וגו'. אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל - ועלתה בידן, כרבי שמעון בן יוחי - ולא עלתה בידן" (ברכות לה ע"ב).

¹³ יושם לב שביציאה השנייה הקושי היה של ר' אלעזר ואביו שימש לו מדריך במפגשו זה עם העולם החיצוני וניסה לשכך את רוחו פעם אחר פעם: "כל היכא דהוה מחי ר' אלעזר הוה מסי ר' שמעון" [כל מקום שהיה מכה ר' אלעזר היה מרפא ר' שמעון]. ו"אמר לו: בני, די לעולם אני ואתה (שעוסקים בתורה)". ולבסוף "אמר לו לבנו: ראה כמה חביבין מצוות על ישראל".

דעתם", בראותם ש"חיי שעה" ו"חיי עולם" קשורים זה בזה. בשני הסיפורים על ר' אלעזר מתקיים מה שאמר הרב קוק: "תלמידי חכמים משתלמים על ידי עמי הארץ".¹⁴

[1]

מה עושה לו, לתלמיד חכם, השהייה הממושכת בין כותלי בית המדרש, שכה קשה עליו המפגש עם העולם החיצוני? דומני, שעל פי שני הסיפורים על ר' אלעזר, ניתן להצביע על שני דברים: (1) שהייה זו מבודדת ומרחיקה אותו מן העולם החיצוני ומונעת ממנו מגע עם אנשי העולם ומעשייהם. וכשהוא פוגש בהם הוא מתגלה כמי שחסר יכולת וחסר מודעות להגיב ולהתמודד עמם כראוי.¹⁵ הסופר חיים באר ביטא זאת באחד מסיפוריו – סיפורי חיים. בשל יופי לשונו של הסופר ובשל יופיו של הסיפור, אני מביאו כאן במלואו, על אף אריכותו:

ערב חורפי אחד עליתי בירושלים על קו 400, שבדרכו לבני ברק עוצר במסוף תל השומר הסמוך לביתי. באוטובוס השרוי באפלולית ישבו מכורבלים כשני מניינים של נוסעים, רובם בני תורה שעיינו בספר לאורן של המנורות הקטנות הקבועות מעל לראשיהם. אני התיישבתי באחד הספסלים הקדמיים והמתנתי עם כולם שנצא לדרך. דקות אחדות לאחר שתפסתי את מקומי עלתה לאוטובוס אישה לא צעירה, שניכר בה שהיא אישה קשת רוח, ואמרה לנהג שתשלם לו לאחר שתתיישב ותסתדר. כשבוששה לחזור אליו, קם הנהג ממושב, נעמד עמידה מאיימת במעבר וקרא לה להזדרז ולשלם משום ששעת היציאה הגיעה והיא מעכבת אותו ואותנו שלא לצורך. בין השניים התפתח דין ודברים מביך, בעוד כל הנוסעים, לרבות הלמדנים שפניהם טמונות בספרים, תפסו פלך שתיקה והתעלמו מן המתרחש. באותו הרגע, בדחף לאו בר כיבוש, שפשרו לא מחוור לי עד עתה, קמתי, הושטתי לו שטר ואמרתי שאני אשלם את דמי הנסיעה שלה.

"מה פתאום שאתה תשלם?" התקומם הנהג, זאתי צריכה לשלם, לא אתה."

"וכי מה אכפת לך מי משלם", דיברתי על ליבו, "העיקר שאתה מכוסה".

הנהג התרצה, לקח את הכסף, נתן לי כרטיס והחזיר עודף. התניע את האוטובוס ויצאנו לדרך. כשכבו האורות ניגשה אליי האישה וביקשה לקבל את העודף.

¹⁴ שמונה קבצים ב, 70.

¹⁵ זה מה שאירע לר' שמעון בן חלפתא שהיה ספון בין כותלי בית המדרש ושמע "קולם של בני אדם הומים" (המיית השוק של ערב יום טב), ולא ידע פשרם של קולות אלו... (רות רבה ג,ד). ניתוח מפורט של סיפור זה ראו בסיפרי מה שלבך חפץ: מבט אל הנפש באגדה ובמדרש, ירושלים 2013, עמ' 287-298). על המתח בין עולם בית המדרש לבין העולם החיצוני, ראו יונה פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, תל אביב תשמ"א, עמ' 83-98.

"בוודאי", אמרתי, "בוודאי".

מיד לאחר שהיא נעלמה בירכתי האוטובוס קם אחד הלמדנים, רכן עליי ושאל אם רשאי הוא לשאול אותי כמה שאלות. הזמנתי אותו לשבת לצדי, והוא ביקש לדעת כיצד אני מסביר את העובדה שדווקא אני, גלוי הראש והמגולח, הבחנתי במצוקתה של האומללה ונחלצתי לעזרתה, ואילו איש מבני התורה, והוא עצמו בכללם, לא נתנו עליה את ליבם ולא חלו ולא זעו ממקומם.

השבתי כי לעיתים ספר, ואפילו מעולה שבמעולים, אחד מאלה שאמורים להורות לנו איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם, דרך שהיא תפארת לעושיה, עלול להיות מחיצה בינינו ובין החיים. מכאן ואילך התפתחה ביני ובין שכני, שסיפר לי שהוא "משגיח" באחת הישיבות הליטאיות של בני ברק, שיחה גלויה ומלבבת על ההלכה ועל המעשה.

כשפנינו מכביש 1 לכביש 4, ואני הכנתי עצמי לירידה, הוא הושיט לי שטר כסף ושאל אם אסכים למכור לו את כרטיס הנסיעה של הנוסעת, כי ברצונו לעשות בו שימוש חינוכי בשיעור הקרוב שלו ב"מסילת ישרים".

"הא לך הכרטיס ואת הכסף תרום לצדקה, לי באמת אין כל צורך בו".

"מעולם לא ניצחני אדם פעמיים, פעם אחר פעם", אמר ה"משגיח" וקם ממקומו כדי שאוכל לרדת והוסיף שאם בימיהם של התנאים והאמוראים הייתה תחבורה ציבורית, אין ספק בליבו שאל מסכתות הש"ס הייתה נוספת עוד מסכת, מסכת אוטובוס, ושם היה מביא אחד החכמים את המעשה הזה משמי.

"אבל אתה הלוא אינך יודע את שמי", הערתי בחיור.

"ובאמת, מה שמך?" הובך ה"משגיח" בפעם השלישית.

"ואולי מוטב שהדברים לא יובאו שם משמי אלא דווקא משמו של מאן דהו, זעירא דמן חבריא", צחקתי והושטתי לו יד לפרידה.¹⁶

הוא אשר אמר הרב קוק:

אף על פי שאור התורה הוא חיי כל, מכל מקום הלא היא (התורה) גם כן סמא דמותא (סם המוות) למשמאילים בה, והיא מגרעת את כוחם הרבה יותר מאילו היו חסרי תורה, והטבע הפשוט פעל עליהם באורחות חייהם.¹⁷

¹⁶ מסע דילוגים, תל אביב 2019, עמ' 194-195.

¹⁷ הראי"ה קוק, ערפילי טוהר, עמ' כז.

והלא כל תכליתה של תורה שהיא תכוון את אורחות חייהם של לומדיה. הסיפור החסידי המובא לקמן היטיב להמחיש רעיון זה:

אמר ר' אלעזר: אור שברא הקב"ה ביום ראשון – אדם צופה בו מסוף העולם ועד סופו, כיוון שנסתכל הקב"ה בדור המבול ובדור הפלגה וראה שמעשיהם מקולקלים עמד וגנוז מהם. ולמי גנזו? לצדיקים לעתיד לבוא. שאלו חסידים: היכן גנזו? השיבו: בתורה. שאלו: אם כן, כלום לא ימצאו הצדיקים משהו מן האור הגנוז בלמדם תורה? השיבו: מצא ימצאו. שאלו: אם כן, מה יעשו צדיקים לכשימצאו משהו מן האור הגנוז בתורה? השיבו: יגלוהו באורח חייהם.¹⁸

כאשר תלמוד תורה הוא כל עולמו של האדם ובד בבד עם תלמודו, אין "דעתו מעורבת עם הבריות",¹⁹ התורה נעשית ל"מקצוע", ואינה נעשית לו "לתורת חיים". בעניין זה סיפר ישעיהו ליבוביץ שעגנון שאל אותו פעם בלכתם ברחוב: "מהו הדבר אשר שבר את הכוח העצום אשר היה לתורה (=החיים על פי התורה) בעם ישראל, במשך כל הדורות?" השיב ליבוביץ: "כוחה של התורה נשבר, משהפכה התורה לתלמוד תורה".²⁰ (2) בית המדרש הוא עולם שכל כולו ד' אמות של הלכה, שללימודה לפרטי פרטיה ודקדוקיה, דרושים כישרונות אינטלקטואליים – "חכמת הראש". העיסוק האינטנסיבי בלימוד ההלכה, שללא ספק, תורם רבות לבניין עולמו הרוחני של התלמיד חכם, אפשר שבאותה שעה הוא מקהה את עולמו הרגשי – את "חוכמת הלב". זו החוכמה הרגשית המתגלה במידות החסד, האהבה והרחמים ואינה תלויה בלימוד ובדעת כי אם באינטואיציה. אין ספק שהתלמיד חכם נתברך גם בחוכמה זו אלא, כך נראה לי,

¹⁸ את הסיפור הזה מביא מ"מ בובר כפתיח לספרו *אור הגנוז*, ירושלים תש"ז, עמ' 5.

¹⁹ על פי כתובות יז ע"א.

²⁰ *שיחות על שמונה פרקים לרמב"ם*, ירושלים 1986, עמ' 12-14. ליבוביץ טוען ששאלה זו הייתה לציר המרכזי אשר כל יצירתו הספרותית של עגנון סובבת עליו, ובה הוא נותן ביטוי לגודל כאבו על אובדן כוחה של התורה בישראל. בעניין זה מספרים תלמידיו של הרב יהודה עמיטל זצ"ל, בשמו, את הסיפור הבא: "מעשה באדמו"ר הזקן "בעל התניא", שישב ולמד בחדרו. לפתע שמע תינוק בוכה בעריסתו. סגר האדמו"ר את הגמרא, ניגש לחדרו של התינוק, הרגיעו והשכיבו בעריסתו. לאחר מכן הלך האדמו"ר לחדר הסמוך, ומצא שם את נכדו, כשהוא יושב שקוע בלימודו. האדמו"ר תמה על נכדו: "מדוע לא קמת להרגיע את התינוק הבוכה?" הנכד הנבון הרים את מבטו וענה לסבו: "הייתי כל כך שקוע בלימוד, עד שלא שמעתי כלל את קול הבכי". העיר לו סבו: "אם אדם לומד תורה ואינו שומע קול של תינוק יהודי בוכה, משהו פגום בלימוד זה". יש אומרים שסיפור זה היה יסוד בסיסי בהגותו של הרב עמיטל, והוא עשאו לעיקרון מכונן של הישיבה בראשה עמד, ישיבת "הר עציון" (תודתי נתונה לידידי, יוסי ויהודית וויל, מאלון שבות, שהמציאו לי סיפור זה).

חוכמה זו נסתרת במעמקי נפשו והיא בגדר "כוחות כהים".²¹ הרב סולובייצק שהבחין בין השתיים, אומר שרק בחיבורם מתגלה אנושיותו השלימה של האדם: "אין צלם אלוקים שורה באדם אלא אם כן חברו בו יחד חכמת הראש וחכמת הלב".²²

ההבחנה בין "חוכמת הראש" ל"חוכמת הלב", מזכירה את ההבחנה בין "הלכה" ו"אגדה", שגם הן שתי קטיגוריות שונות, שכל אחת מייצגת דרך חשיבה וראיית עולם משלה. ההלכה היא קטיגוריה משפטית – פורמלית, המתייחסת לחלק הנורמטיבי של התורה שבכתב ושבעל פה, והאגדה היא קטיגוריה ספרותית המתייחסת לחלק הסיפורי ולכל מה שאינו הלכה. ישנם מצבים בחייו של אדם שלא ניתן להבינם בכלים של הלכה, ויש שאלות בחייו של אדם שאין להן פתרון פורמלי בתחום ההלכה. לפתרונם של שאלות אלו, ולהבנתם של מצבים אלו, דרושה "חוכמת הלב" ולא "חוכמת הראש". אולם, שתי הקטיגוריות הללו על אף היותן שתי קטיגוריות שונות, הן אינן נפרדות זו מזו, אלא חבוקות זו בזו כשני גופים הצריכים זה לזה.

[ז]

אמרתי לעיל שאחת הסכנות הרובצות לפתחו של תלמיד חכם היוצא מבית המדרש ופוגש את העולם החיצוני, היא סכנת הגאון וגובה הרוח. כנגד סכנה זו דרש ר' חנינא בר אידי את הדרשה הידועה:

למה נמשלו דברי תורה למים, דכתיב (ישעיה נה:א): הוי כל צמא לכו למים? לומר לך מה מים מניחין מקום גבוה והולכין למקום נמוך, אף דברי תורה אין מתקיימין אלא במי שדעתו שפלה.²³

ר' חנוך זונדל, בעל הפירוש "ענף יוסף" על המדרש,²⁴ מבאר דרשה זו תוך שהוא נזקק ליחס שבין "הלכה" ו"אגדה", והשפעתם של אלו על אישיותו של הלומד. דומני שיש בדבריו גם מענה לתמיהה הגדולה שעוררה בנו התנהגותו "המכוערת" של ר' אלעזר. הנה דבריו:

²¹ ר' ישראל מסלנט, אבי תנועת המוסר, טבע את המונחים "כוחות מאירים" ו"כוחות כהים" ובכך הוא הקדים את פרויד, אבי הפסיכואנליזה, שטבע את המונחים המקבילים "מודע" ו"תת מודע" (אור ישראל, ווילנא 1900, מכתב ו' עמ' 49). שלום רוזנברג אומר, שתנועת המוסר רואה את מטרתה של התורה ואת תכליתו של האדם בשלימות האישית; שלימות הדעת והמידות וחינוך האדם למוסריות. מעלות אלו אינן נקנות בלימוד אלא בחינוך התנהגותי ("כוחות מאירים וכהים", מוסף שבת של מקור ראשון, 6/1/2017).

²² ימי זיכרון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 112-115.

²³ תענית ז ע"א.

²⁴ מובא ב"עין יעקב" על אתר.

מצוות התורה והלכותיה לדעת מה יעשה האדם הוא מזון הנפש העיקרי כעין הלחם. ואגדה היא מוסרי התורה ומדות הטובות וענייני דרך ארץ הנכללים בה כעין המים לעזר העיכול והיתוכו... וכמו שאמרו חז"ל: אם רצונך להכיר מי שאמר והיה העולם כלך אצל אגדות. כי שם מבואר ענין היראה ואהבה וענוה ופרישות וחסידות וכל מידות ישרות ולב טוב... אבל ההלכות ודינים ימצא גם כן במי שאינו בעל מידות ישרות.

אכן, ההלכה היא עיקר תכליתו של לימוד התורה, כמו שהלחם הוא עיקר מזונו של האדם. אבל "לעזר העיכול והיתוכו", דרושים מים. המים הם האגדה הדרושה לעזור להלכה להיטמע בנפשו של הלומד. כי לימוד ההלכה לבדו אינו ערובה להפנמת המידות הישרות וההנהגות הטובות שבתורה. לעומת זאת "לימוד האגדה מעצב את התודעה הרגישה של איש ההלכה וגורם לו ולתורתו לרדת ממרומי הר סיני אל עם ישראל המצוי בתחתית ההר".²⁵

נשוב אל משלו של ר' אלעזר. דומני שניתן למצוא בו לימוד נוסף שלמד מאשר קרהו. "קנה רך" רומז ל"אגדה" שהיא "חוכמת הלב", ו"ארז קשה" רומז ל"הלכה" שהיא "חוכמת הראש". כשם שהחוכמה האנושית זורמת מן הראש אל הלב ומן הלב אל הראש, כך "אגדה" ו"הלכה" הן שני אברים הצריכים זה לזה וארוגים זה בזה, ויוצרים יחדיו את התורה כמארג שלם ה"מתקדם מן ההלכה לאגדה ומן האגדה להלכה".²⁶

²⁵ יהודה ברנדס, "אגדה מכוונת הלכה: תפקידו של סיפור האגדה והמעשה בסוגיה ההלכתית ובפסיקה", אסופות

1, נתיבות תשע"ח, עמ' 14.

²⁶ עמנואל לוינס, תשס"א, עמ' 232.